

УДК 902.2 (477.73)

Кирило Горбенко (м. Николаїв)

УКРІПЛЕНЕ ПОСЕЛЕННЯ (ГОРОДИЩЕ) ЕПОХИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД У МІСТІ МИКОЛАЄВІ

У статті розглядаються основні археологічні артефакти укріпленого поселення (городища) Дикий Сад. Серед них найбільш значимими є залишки архітектурних споруд (житлові, господарські, культові та оборонні) та предмети матеріальної культури (керамічний посуд, вироби з бронзи, предмети з рогу, кістки та каміння).

Ключові слова: *городище фінальна бронза, білозерська культура, архітектурні споруди, матеріальна культура.*

Курьло Горбенко

Fortified settlement (hill fort) of the era of the final bronze Dikiyi Sad, Mykolaiv

The most prominent archaeological site of the Steppe Lands region during the final bronze time is the fortified settlement (fortress) of the Dikiyi Sad, which was opened in 1927 by F.T. Kaminsky.

The hill fort is located in historic center of modern Nikolaev on the high terrace of the left bank of the mouth of the river Ingul, in the place of its merger with the river Southern Bug.

During many years of excavation were opened various architectural buildings, ceramic ware, hundreds of bronze, horns, animal bones and stones on the territory of the settlement.

According to the structural features, the settlement consisted of a «citadel», «suburban» and «post» enclosed by a moat that was located outside the external moat. The architectural buildings were arranged in a line along the river Ingul and practically adjoined each other, creating a single architectural complex.

In the period of prosperity (XII-XI centuries BC), a clear system of urban planning with the availability of residential, economic, ritual-religious and defense structures is formed within it, which gives reason to consider the Dikiyi Sad not a simple village, but a proto-minister.

Material culture, by the kinds and types of objects, is traditional for the population of bilozerskaya cultures, although there is a significant influence of western cultures of the time of the final bronze.

The main types of economic activity of the Dikiyi Sad's population were agriculture, cattle-breeding and handicraft production (pottery, fossil, wood-processing, and bronze-plating).

In view of the main archaeological indicators, it is quite possible to state that the site of the Dikiyi Sad served as a function of the cultural-religious, commercial and economic center of the southern part of the Eastern European region and was an important strategic center in the steppe region of the Prut and Don rivers with a ramified system of social-economic and cultural relations with the population of the surrounding territories of the acumen.

Considering these facts, the Dikiyi Sad deserves further research and preservation of it as an open-air museum

Key words: *ancient settlement, final bronze, white-flowered culture, architectural structures, material culture.*

Кирилл Горбенко

Укрепленное поселение (городище) эпохи финальной бронзы Дикий Сад в городе Николаеве

В статье рассматриваются основные археологические артефакты укрепленного поселения (городища) Дикий Сад. Среди них наиболее значимыми выступают остатки архитектурных сооружений (жилые, хозяйственные, культовые и оборонительные) и предметы материальной культуры (керамическая посуда, изделия из бронзы, предметы из рога, кости и камня).

Ключевые слова: *городище, финальная бронза, белозерская культура, архитектурные сооружения, материальная культура.*

У первісній історії племен Надчорномор'я доба пізнього бронзового віку стала переломною за багатьма ознаками. В першу чергу, в цей час розвивається комплексне господарство (землеробство і скотарство), досягає досконалості металургія бронзи, відбувається демографічний вибух і поступова диференціація соціально-економічних відносин, що підсилює розшарування суспільства, зміцнює інститут вождів, трансформує релігійні та ідеологічні уявлення. Особливо процеси трансформації суспільства стають відчутними на її фінальному етапі (BrD – XIII/XII – XI/X ст. до н.е.), коли революційні зміни в соціумі стають незворотними.

Археологічною культурою епохи фінального бронзового віку на теренах Степового Побужжя стала білозерська. Пам'ятки цієї культури розкинулися на степових просторах Надчорномор'я та Надазов'я і складаються з поселень, курганів, ґрунтових могильників та майстерень ливарників (понад 160 поселень і понад 800 поховань). Вони охоплюють територію від Дунаю до Дону. Ця культура, з одного боку завершує бронзовий вік, а з іншого, дає поштовх новому періоду в історії населення регіону – епоха раннього залізного віку, коли в степах Півдня України з'явилися перші письмові народи – кіммерійці і скіфи, коли стали виникати перші політичні структури та державні об'єднання¹.

Час існування племен білозерської культури (кінець II тисячоліття до н.е.), було насичено бурхливими подіями в багатьох куточках давньої ойкумени. Повідомлення про них дійшли до нас не тільки в матеріальних, а й в письмових джерелах. Ці історичні події мали значний вплив на подальший розвиток всього Чорноморського і Східно-середземноморського регіонів.

У той час, коли цивілізації Стародавнього Сходу пройшли тривалий шлях в розвитку своєї державності, населення Надчорномор'я тільки починало переходити до формування політичних відносин і держави.

Носії білозерської культури досягли достатньо високого рівня розвитку родоплемін-

них відносин, впритул підійшовши до формування раннях державницьких структур. Високий рівень соціальної градації суспільства чітко фіксується за матеріалами поховальних комплексів (право на поховання під могильної насипом отримують вожді племені або союзу племен). Поселення білозерців розташовувалися на досить великій відстані один від одного, що також вимагало створення чіткої соціальної організації для встановлення контролю над великою територією, тобто населення потребувало міжплемінного центру.

Виходячи з багаторічних розкопок на території сучасного міста Миколаєва таким міжплемінним центром, своєрідною «столицею» білозерських племен, цілком могло бути городище, яке на сьогодні має назву Дикий Сад.

Назва місцевості, де розташована археологічна пам'ятка, веде походження від початку XIX століття, коли біля будинку головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва був розбитий сад фруктових та декоративних дерев (ріг вулиць Адміральської та Набережної), який до початку XX століття здичавів.

Саме з цього плато відкривалася широка панорама на злиття річок Південний Буг та Інгул, а також на суднобудівний завод імені 61 комунара – верфі, з якої власне і починалося місто Святого Миколая.

I. Етапи розкопок

Першовідкривачем городища можна вважати відомого миколаївського археолога і краєзнавця Феодосія Тимофійовича Камінського (1888–1978 рр.), який у 1923–1929 рр. очолював Миколаївський історико-археологічний музей. Протягом багатьох років він збирав і вивчав матеріали стародавніх поселень, займався історією та культурою рідного краю².

Феодосій
Тимофійович
Камінський

¹ Ванчугов В. П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры / В. П. Ванчугов. – Киев: Наук. думка, 1990. – С. 138–141.

² Гаркуша С. Т. Т. Камінський – археолог, краєзнавець, творча особистість, людина трагічної долі / Сергій Гаркуша // Краєзнавчий альманах № 2. – Миколаїв, 2003. – С. 72–73.

Лазар
Мойсейович
Славин

Олександр
Михайлович
Мальований

Рисунок 1 – План-схема археологічних об'єктів городища Дикий Сад (1956–2017)

У серпні 1927 року Ф. Т. Камінський звернув увагу на уламки керамічного посуду, кістки тварин, що вимивались дощами на місці стародавнього яру. Згідно звіту дослідника перші матеріальні свідчення існування стародавнього поселення в урочищі Дикий сад зафіксовано 15 серпня 1927 року. Дотримуючись історичної топоніміки, Феодосій Тимофійович зберіг цю назву для нового археологічного об'єкта – поселення Дикий Сад. Упродовж 1927–1929 рр. Ф. Т. Камінський, разом з колегами (гурток «Друзі музею») збирали підйомний матеріал з поверхні Дикого Саду – фрагменти керамічного посуду, кам'яні предмети, кістки тварин. Найбільш значущою знахідкою першого етапу досліджень стало виявлення великого бронзового клепаного казан³. Сьогодні, разом з іншими стародавніми артефактами Дикого Саду, казан експонується

в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї.

Другий етап досліджень укріпленого поселення пов'язаний з роботою в нашій області в 1956 році Причорноморської археологічної експедиції Київського Державного Університету імені Т. Г. Шевченка⁴. Керував експедицією завідувач кафедри археології Лазар Мойсейович Славин (1906–1971 рр.), а розкопками Дикого Саду – Олександр Михайлович Мальований (1921–2001 гг.). Експедиція зафіксувала залишки кам'яних фундаментів перших приміщень в північно-східній частині городища (рис. 1).

У другій половині 1950-х років збір матеріалів з території Дикого Саду відновив і Феодосій Камінський (третій етап досліджень городища). Ці збори підйомного матеріалу (керамічний посуд, бронзовий ніж та шильце,

³ *Otroschenko V.* Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. V. Hänsel u J. Machnik. Rahden/Westf, 1998. – pp. 353–360.

⁴ *Горбенко К. В.* Лазар Мойсейович Славин та початок розкопок городища Дикий Сад / Кирило Горбенко // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, Україна, 28–29 березня 2013 року). – Миколаїв : Видавець Шамрай П. М., 2013. – С. 83–95.

Олександр Ігорович Смирнов,
Юрій Спиридонович Гребенников,
Кирило Володимирович Горбенко

кістки тварин тощо) стали останніми дослідженнями на території городища в першій половині ХХ століття. Нічого нового до питання про характер пам'ятки вони не додали. За Диким Садам закріпилася репутація другорядного, практично повністю знищеного природною ерозією, поселення⁵.

З початку 1990-х років почався четвертий етап досліджень городища, пов'язаний з ім'ям Юрія Спиридоновича Гребенникова (1947–2017 рр.), відомого миколаївського археолога, дослідника скіфського періоду на півдні України. Уявлення про пам'ятку поступово змінювалося. Нові артефакти дозволили переглянути культурну приналежність городища (Дикий Сад стали відносити до білозерської археологічної культури), його структуру та характер. Були відкриті нові житлові, господарські та культові об'єкти, значно поповнилася й урізноманітнілась колекція матеріальних предметів (керамічний посуд, предмети з бронзи, кістки, рогу і каменю).

З 1998 року почався сучасний (п'ятий етап) досліджень Дикого Саду. Експедицію очолив Кирило Володимирович Горбенко, а згодом, до керівництва окремим загonom експедиції долучився Олександр Ігорович Смирнов.

Починаючи з 2003 року на території Дикого Саду щорічно проводяться повномасштабні розкопки, які стали самими масштабними та сенсаційним за всю попередню історію досліджень городища. Були виявлені нові архітектурні споруди (оборонні рови, господарські комплекси). Зафіксовано абсолютно нові стародавні предмети – елементи кінської вуздечки (псалії), ливарні форми, різноманітні бронзові (кельти) і кістяні предмети (такелажні інструменти), проведені комплексні аналізи матеріалів розкопок⁶. Нові дослідження суттєво змінили уявлення щодо археологічної пам'ятки і дозволили не тільки по-іншому подивитися на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, але й на характер та культурну спадщину усїєї білозерської культури Північного Причорномор'я. Саме дослідження останніх років дозволили поставити питання про його музеєфікацію.

II. Топографія та конструктивні особливості

Городище розташоване на рівному плато при злитті річок Південний Буг та Інгул, в самому історичному центрі сучасного міста. У плані Дикий Сад побудовано у формі овалу, витягнутого по вісі Пд-С–Пн-З. Загальна площа збереженої території сягає понад 4 га (рис. 1). З півдня городище захищене вулицею Набережною і сучасним насипом, що закрила стічну канаву, яка утворилася в першій половині ХХ століття на місці стародавнього яру; з півночі його захищають сучасні споруди, які частково знищили стародавній культурний шар, та залишки стародавньої промоїни, яка була пристосована жителями городища до оборонних потреб (зовнішній рів); із заходу Дикий Сад захищають сучасні житлові будинки, які, вочевидь, знищили культурний шар в його західній частині; зі сходу природним кордоном є обрив, який терасами спускається до річки Інгул.

⁵ Горбенко К. В. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад / Кирилл Горбенко // «Емінак»: науковий щоквартальник. – 2017. – № 3 (19) (липень-вересень). Том 2. Київ-Миколаїв, 2017. – С. 9–25.

⁶ Горбенко К. В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» / Кирило Горбенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 87–92.

Під час свого існування (за результатами датуванням C^{14} діапазон становить 1186–925 рр. до н.е., плюс-мінус 80 років) Дикий Сад займав високий мис стрімчастого краю плато лівого берега річки. Мис з боку степу захищався ярами і двома ровами між ними. За конструктивними особливостями городище складалося з огороженої ровом «цитаделі», «передмістя» і «посада», який розташовувався за зовнішнім ровом. Архітектурні споруди розташовувалися рядами уздовж річки Інгул та практично примикали один до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс⁷.

Станом на 2017 рік розкопано більше 7 000 м² площі Дикого Саду (49 археологічних об'єкта). Серед них – 39 приміщень з прилеглими дворовими майданчиками; 3 господар-

ські ями за межами приміщень «передмістя» (дві ями біля приміщення 1 та одна яма біля приміщення 15); рів навколо «цитаделі» та рів навколо усього городища; майданчик уздовж рову цитаделі із залишками оборонних конструкцій; ритуально-культовий пандус; центральний майданчик «цитаделі», центральний майданчик дальнього «передмістя» – 21 яма господарського та ритуального призначення, 1 яма за зовнішнім ровом. Ями розташовувалися на рівному майданчику між будинками, утворюючи своєрідну центральну господарську площу «передмістя». У них були зафіксовані залишки керамічного посуду, кістки тварин і риби, залишки обвуглених зернят проса звичайного, ячменю, полбу, культурного винограду і деревного вугілля.

«Цитадель» та «Ближнє передмістя» городища

⁷ Горбенко К. В. Топография и структура городища Дикий Сад / К. В. Горбенко // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции. (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – 84 с. – С. 13.

Більшість приміщень і споруд виникли одночасно і локалізуються на рівному майданчику. Північний яр з дуже широким гирлом утворював значний конус виносу, створюючи природну навігаційну ситуацію – причал, і забезпечував зручний ступінчастий підйом на городище з боку річки.

На протилежному березі річки знаходилася борова піщана тераса. Навколо городища росли мішані ліси з березами, соснами, дубами, липами, в'язами, ясенем, вербами та вільхою. Вони забезпечували місцевих жителів деревиною різних порід і продуктами полювання (кабан, вовк, лисиця, благородний олень, сайгак, заєць-русак). Ці природні багатства, крім м'яса і шкур, давали жителям Дикого Саду і технологічний продукт – кістки тварин, роги оленів та ікла кабанів для виготовлення різних інструментів і предметів.

Окрім цього, одним з головних достоїнств розташування був достаток різних порід риб (сом, судак, щука, осетрові, коропові), для яких злиття водних потоків було найкращою кормовою базою, а затоки з невеликими луками – нерестилищами. Степова частина території навколо городища була пристосована жителями Дикого Саду для пасовищ, які в силу природних умов дозволяли постійно випасати худобу (велика і дрібна рогата худоба, кінь, свиня). У той час наші степи були злаково-різнотрав'ї (сьогодні типчако-ковилові). Так як клімат в XIII–XI ст. до н.е. був більш м'яким і вологим, жителі городища перебували в більш сприятливих екологічних умовах, що дозволяло їм розвивати і землеробство (вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, просо)⁸.

Виходячи з аналізу екологічних умов в топографії регіону – це найкомфортніше місце для розвитку комплексного сільського господарства (землеробство та скотарство) і промислів (рибальство і полювання).

III. Причини виникнення та стратегічна локація

Основними причинами виникнення городища стали – суб'єктивно-географічна (це найпівнічніша точка Чорноморського узбе-

режжя з виходом на широкі степові простори) і об'єктивна (пошук зручних шляхів до Волинського та Балтійського родовищ бурштину). Крім цього, пониззя річок – зручна перевалочна база суходільного та морського шляху (перехрестя шляхів по лінії Схід-Захід-Північ-Південь).

Від початку освоєння території залишилися об'єкти – приміщення з «пандусом» та нижній культурний шар зовнішнього рову, відокремлений від верхнього, заповнений хіатусом. Керамічний матеріал в цих об'єктах також типологічно більш ранній.

Другий основний етап представлений вже сформованою системою планування міста – «цитадель», рів, «передмістя» («передгруддя» – «*sanabae*»), «посад» – що відповідає «класичному» визначенню поняття «місто» – «*urbs*». На кількох об'єктах помітні сліди руйнування та пожежі. У заповненнях приміщень та рову знайдені фрагменти черепів і окремих кісток людини. Але відсутність наконечників стріл в культурному шарі не дає можливості говорити про військовий штурм городища. Зафіксовані сліди вторинного використання вже зруйнованих приміщень із спорудженнями більш легких плетених та очеретяних стін, й наявність кераміки, характерної для степових курганних поховань пізнішого часу, говорить про зміни в регіоні з початком залізного віку. Зафіксовані артефакти свідчать про те, що Дикий Сад як соціально-економічний центр перестав функціонувати і використовувався як традиційний адміністративно-культуовий центр для далеких торгових зв'язків. Про це свідчить і практична відсутність матеріалів у верхній частині заповнення ровів.

В геополітичному плані городище контролювало основні меридіональні сухопутні шляхи по вододілах. Причому дійсно тут знаходиться найкоротший шлях до прямого вододілу між Південним Бугом і Дністром – вододілу, що веде до найзручніших виходів в Центральну і Північну Європу. Заплави річок з піщаними косами, з вузьким і дрібним перекатом між ними – ідеальне місце для переправи наземних караванів і вкрай незручне місце для суд-

⁸ Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад /Кирило Горбенко, Галина Пашкевич// Науковий щоквартальник «Емінак» № 1–4 (5) (січень-грудень). Київ-Миколаїв, 2010. – С. 5–19.

ноплавства. Одне з таких утворень було і в районі злиття Інгулу і Південного Бугу. Городище контролювало дуже важливий транспортний вузол у вигляді переправ і зручною гаванню. Всі ці феномени зафіксовані в історичний час, і лише підйом рівня води за останні 100 років приховав, а місцями розмив ці утворення⁹.

В районі Дикого Саду здійснювалося перевантаження з морських суден на річкові видобані човни. Далі рух тривав до Бузьких порогів, де існував більш зручний вихід на вододіл Бугу-Дністра, який виводив на шлях до Центральної Європи і Балтики. З економічної точки зору варіанти шляху на північ майже рівнозначні. Сушею шлях довший, а водний – незручний, тому що доводилося плити, хоч і проти незначної, але течії. А ось зворотний шлях, який йшов з півночі, особливо при максимальному завантаженні, з водним варіантом давав значну економію за витратами часу і сил. Весь маршрут від Ю. Бугу до верхів'їв Західного Бугу і Яблонецького перевалу не має жодної переправи і є найбільш коротким.

IV. Архітектурні споруди

Життя Дикого Саду тривало приблизно 200–250 років. Сумнівів про життя поселення в такому великому часовому діапазоні немає. Залишки житлових і виробничих приміщень, що існували практично одночасно, носять сліди ремонтів, перепланування, поява на місці ранніх приміщень пізніх іншого типу.

Більшість поглиблених споруд використовувалися як житлові приміщення. Вони мали форму прямокутника з овальними кутами, довгою віссю витягнуті уздовж річки Інгул. У них збереглися кам'яні кладки (цокольні конструкції та облицювання). Розміри приміщень від 6,0–7,0 до 8,0–9,0 м, заглибленість від 0,3 до 0,8–1,1 м (житлова площа становила від 48 м² до 63 м²). Наземні конструкції використовувалися як господарські споруди – кошари, майстерні, сховища. У деяких з цих приміщень збереглися залишки кам'яних основ

стін. Стіни складено з місцевого вапняку в один ряд, від двох до п'яти шарів з елементами перев'язки. Дахи односкатні або подвійні. Підлога утрамбована, зі слідами неодноразової глиняної підмазки. На рівні підлоги цих приміщень розташовувалися господарські, ритуальні та стовпові ями, а також відкриті осередки. Ями були заповнені керамікою, кістками тварин і риби, а деякі ями культового характеру були навмисно засипані чистим ґрунтом, та іноді містили поховання людського черепа без нижньої щелепи, панцир черепахи, дрібні «ворожилльні» каміння.

Культові комплекси «цитаделі» городища представляли собою поглиблені конструкції з глинобитними стінами та кам'яними основами стін (облицювання і цоколи). Дахи були подвійні, підлоги утрамбовані. На рівні підлог цих споруд знаходилися ритуальні ями. Заповнення ям містило в різних поєднаннях людські черепи, панцири черепах, кістки тварин, різні керамічні посудини тощо. Більшість таких ям були перекриті кострищами.

Особливий інтерес представляє ритуально-культовий комплекс, що складається з овального приміщення з двома великими вогнищами по обидва боки від входу та спеціально вирізаним в схилі пандусом шириною близько 1,0 м. Кут нахилу пандуса становив близько 300, а його довга вісь була спрямована на літній схід сонця (спостереження 21 червня).

Крім цього, в заповненні ритуально-культового комплексу городища (приміщення № 4) виявлено керамічний «диск» зі слідами знакової системи, що нагадує лінійне письмо «Б» (ця система письма застосовувалася в Мікенській Греції). Символи були нанесені за допомогою фарби-пігменту чорного кольору (рис. 2). Вісім з приблизно десяти-дванадцяти представлених на керамічному диску символів, безумовно, схожі на деякі символи лінійного письма, які можна поділити на дрібновагові (\angle – 1/2, λ – 1/3 або 1/6, \sphericalangle – 5 кг будь-якої маси або рідини) і смислові \oplus – ка, \S – га, \sqcap – се, \times – ке, Υ – са, A – е.). Наявність двох

⁹ Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. The «Dykiy Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) / Kirill V. Gorbenko, Yuriy S. Grebennikov // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies. – Vol. 14. – Poznan: 2009. – pp. 374–389.

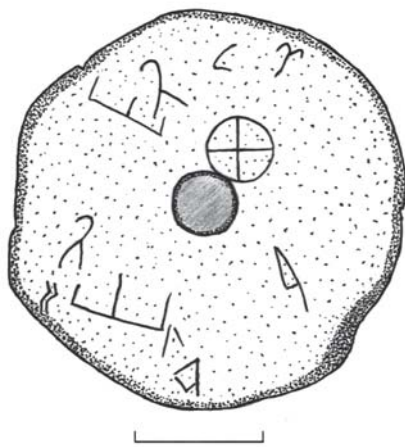

Рисунок 2 – Керамічний диск з символами

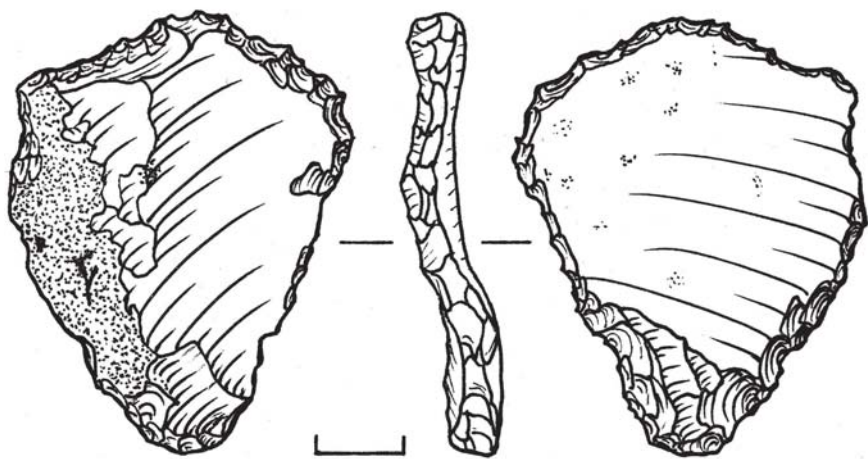

Рисунок 3 – Кременієва антропоморфна стела

останніх поки залишається під питанням. Окрім перерахованих знаків, на диску, схоже, присутні ще символи, що означають десятки. Частина символів попередньо об'єднуються в деякі смислові комбінації: ka-ra-se – кухонне начиння, посуд; e-ka-ra – переносна жаровня; ka-ra – голова тварини; ke-ra – дар. Послідовність символів ka-ra і ke-ra можуть вказувати на окрему голову, або на частину тіла тварини, яких могли приносити в жертву в храмі. При цьому символи дробі могли означати частини туш, кістки яких у великій кількості виявлено в приміщенні № 4. Серед цих символів є і знаки, що можуть бути ідеограмами. Наприклад, знак «а» може означати річку (сучасний Інгул). Знак «ка» може означати «колесо» або рух сонця небом¹⁰, а знак «se» – рослину «олію»¹¹.

Виходячи із приведених даних можна виділити декілька версій використання жителями городища цього предмета:

- декоративна імпортна річ, яка використовувалася без урахування її смислового значення в храмовому комплексі;
- накладна на товар або договір купівлі-продажу, який затверджувався в храмі;

- визначення кількості товарів, привезених на городище;
- предмет як частина будь-якої гри.

Треба зазначити, що подібні знаки, можливо, прокреслені на окремих фрагментах керамічного посуду, зафіксованого в заповнені приміщень городища¹².

В будь-якому разі, даний предмет, безумовно, – цінне свідчення контактів степових племен Північно-Причорноморської області з носіями егейської культури в другій половині II тис. до н.е., що, як і ліпна валькова кераміка в шарах Трої VII, простежується в Малій Азії на традиціях домобудівництва¹³.

Окрім диску в приміщенні № 4, в одній з центральних ям знаходилася мініатюрна кременієва антропоморфна стела (4,7×3,7 см), яка, судячи з усього використовувалася як культовий предмет (рис. 3). Традиція використання подібних предметів в поховальній традиції фінальної бронзи відома на теренах Північного Причорномор'я, але в даному випадку мова йде не просто про якийсь виріб або знаряддя праці, а про стелу з цілком чіткими людським обрисами.

¹⁰ Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos. Vol. II. The archives of Knossos. Clay Tablets inscribed in Linear script B. Edited from notes, and supplements by John. L. Myres. – Oxford, 1952.

¹¹ Поуп М. Линейное письмо А и проблема эгейской письменности / М. Поуп // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – Москва, 1976. – С. 85–96.

¹² Горбенко К.В., Козленко Р.О. Символи лінійної писемності Б з колекції матеріальних предметів городища Дикий Сад / Горбенко К.В., Козленко Р.О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць. – Випуск 3.38 (110). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 7–12.

¹³ Attila László. Troy and the lower Danube region at the end of the Bronze age // Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth-History-Science. Ed. by G. Styl Korres, N. Karadimos and G. Flouda. – Athens, 2012. – pp. 50–60.

У матеріалах городища фіксуються відмінності і в соціальній спрямованості окремих комплексів. Вони визначаються за складом їжі (виходячи з кісткових залишків), набору керамічного посуду, по «комфортності» приміщень та кількості різних пристосувань у вигляді ям-льохів, ям-печей в різних приміщеннях, різноманітності культів, які не дублюють один одного, а визначають складний життєвий цикл, пов'язаний з охоронною та виробничою магією. Аналіз культових приміщень дозволяє зробити висновок про те, що його жителі справляли різноманітні ритуали, пов'язані з поклонінням сонцю, місяцю і вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували духів предків і героїв. Скоріш за все, основними кльцтами жителів Дикого Саду був культ родючості (кам'яні макети фалосів) і культ предків (поховання черепів та антропоморфних стел у ямах).

Оборонні укріплення городища склалися з двох ровів: рову навколо «цитаделі» та зовнішнього рову, що охоплював «передмістя». Обидва рови змикалися з давніми корінними балками, замикаючи круг оборони.

Зовнішній захисний рів проходив за віссю Південний Захід – Північний Схід. Довжина дослідженої частини 45,0 м, ширина – 2,0–3,0 м, глибина – 1,2–1,3 м від рівня материка. В заповненні зафіксовані незначні фрагменти керамічної посуду, фрагмент кам'яної ливарної форми для відливки кельту, кістки тварин, рiг ВРХ. Уздовж внутрішнього борту рову розташовувалася кам'яна гряда. Виходячи з розташування каменів, можна припустити, що це було облицювання внутрішньої стінки рову. Можливо також, що ця кладка виконувала функцію фундаменту огорожі або оборонної стіни.

Рів, що огороджував «цитадель» городища, у формі великої дуги, протягнувся по вісі Південний Схід – Північний Захід. Довжина дослідженої частини 130 м (загальна довжина приблизно 140–150 м), ширина – 5,0 м, глибина – 3,0 м. В заповненні рову в великій кількості зафіксовані розвали керамічного посуду, знаряддя праці рогів та кісток тварин, предмети із бронзи, кістки тварин та рибин, а також людські черепа. В середній та нижній частині запов-

нення рову простежуються глиняні запливи, упереміш із мілкими та середніми вапняковими каміннями (приблизно 400–500 каменів на кожні два метри довжини) та рибними кістками. Вірогідно, це залишки руйнованої захисної стіни (при її спорудженні в суміш додавалося мілке каміння та рибний бульйон).

У південній частині рову розташовувався кам'яний фундамент мосту (великі вапнякові плити). Фундамент в плані прямокутний, витягнутий поперек рову по лінії північ-південь з невеликим відхиленням на північний схід; розміри – 3,64×2,0 м, а в центральній частині, в результаті зрушення каменів, ширина складає 1,4 м. Міст представляє собою двохфасадну кладку. Ширина західного фасаду кладки 0,2–0,7 м, східного – 0,3–0,7 м. Форма кладки західного фасаду повторює обриси рову. Висота в центральній частині – біля 1,25 м, по краях рову – до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 8–9 рядів), але суцільні ряди простежуються не по всій довжині. На дні внутрішньої частини фундаменту зафіксовані фрагменти кераміки, кісток тварин і риби, а також залишки горілого ґрунту (сліди скоєння певного ритуалу, пов'язаного з принесенням будівельної жертви). Можливо, що жертва була принесена в керамічних посудинах, які були укладені в основу фундаменту для надання конструкції фортеці потужності в сакральному аспекті. Сам міст був дерев'яним й служив для проходження на «цитадель».

Кам'яний фундамент другого мосту (3,0×1,5 м, висота 1,5 м) розташовувався в північній частині рову та був витягнутий поперек рову по лінії Захід-Схід. Фундамент представляє собою однофасадну кладку. Другий міст, вірогідно, був менш складною спорудою та призначався для внутрішньої поселенської комунікації – поєднання торгівельної частини поселення («передмістя») з укріпленою частиною («цитаделлю»). За фундаментом розташовувався потужний завал вапнякового каміння. Розташування каменів дозволяє припустити, що це була якась прямокутна або овальна конструкція, яка служила спеціальною оборонною спорудою або сторожовим пунктом («бастіон» або «вежа»), під час спорудження якого використовувалися різні мате-

ріали (камінь, дерево, глина). Аналогічне скупчення каменів зафіксовано і в південній частині рову городища за фундаментом першого мосту (сторожова вежа при в'їзді на «цитадель»). Сторожові конструкції маркували мости городища і фланкували рів «цитаделі» в цілому. При цьому функцію оборонного муру «цитаделі» виконували стіни приміщень, розташованих уздовж рову та приєднаних один до одного. Можливо припустити, що рів «цитаделі», окрім захисної, виконував соціальну та ритуальну функції. Він міг стратифікувати членів громади Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «цитаделі» зафіксовані храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «передмістя»), а також використовуватися для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої рибини). Як приклад, ритуальні дії, пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками в Аркаїмі.¹⁴

Характер фортифікаційних споруд вказує на використання мешканцями Дикого Саду східних прийомів спорудження захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни) та наявність контактів білозерського населення з ближніми та віддаленими районами східних областей зон культур фінальної бронзи¹⁵.

Отже, в межах городища складається чітка система міського планування з наявністю житлових, господарських, ритуально-культурних та оборонних споруд, що дає підставу вважати Дикий Сад не простим селищем, а протомістом.

На сьогоднішній день городище Дикий Сад – єдина в Причорноморському регіоні археологічна пам'ятка кінця II тис. до н.е. на котрій зафіксовані комплексні оборонні споруди.

Окрім цього, треба наголосити, що на городищі не зафіксовано слідів штурму укріп-

лень та руйнації його споруд у наслідок військових дій. Даний факт вказує на військово-фортифікаційні новації мешканців городища та на міць оборонних споруд Дикого Саду.

V. Матеріальна культура

Аналіз матеріальних залишків дозволяє виділити основні види діяльності жителів городища, характер економічних і культурних зв'язків¹⁶.

Комплекс керамічного посуду дозволяє виділити основні форми (корчаги, кубки, горщики, чаші, черпаки, миски, пательні, жаровні) і орнаментальні мотиви (прокреслені лінії, вдавлення, наліпи та відтягнуті валики, каннелюри, округлі наліпи, тощо), характерні для археологічних культур Надчорноморської ойкумени (рис. 4). Специфічним показником господарської діяльності є велика кількість різних за формою і розмірами пателень, а також плоских округлих жаровень, орнаментованих в переважній більшості косими насічками по краях.

Аналіз цих та інших ознак (керамічне тісто, способи формування) дозволяє визначити їх походження як в ідеальному втіленні (культурне запозичення), так і в матеріальному (місце виготовлення, сировину, майстер-виробник). Технологічні особливості виготовлення кераміки додаткових можливостей для виявлення контактів з суміжними регіонами не дають, лише домішка слюди в деяких керамічних фрагментах може свідчити, можливо, про імпорт з Трансільванії, де слюда є одним з компонентів керамічного тіста. Знайдено також фрагменти кераміки з теракотовим ангобом, особливо внутрішнім, характерним для культур Центральної Європи. Є також посудини місцевого виробництва, за текстурою та обробкою поверхні й орнаменту, але виготовлені з використанням лекала, знятого явно з імпортних зразків, перш за все, характерних для ряду культур Балканського регіону та

¹⁴ Зданович Г.Б., Батанина И.М. «Страна городов» – укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII-XVII вв. до н.э. на Южном Урале / Г.Б. Зданович, И.М. Батанина // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. – Челябинск, 1995. – С. 54–62.

¹⁵ Шарафутдинова Э. С. Памятники конца эпохи поздней бронзы в Нижнем Дону и Степном Прикубанье / Э. С. Шарафутдинова // СА № 1. – Москва: 1991. – С. 184–196.

¹⁶ Горбенко К. В. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад / Кирило Горбенко // «Емінак»: науковий щоквартальник. – 2016. – № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. – Київ-Миколаїв, 2016. – С. 19–32.

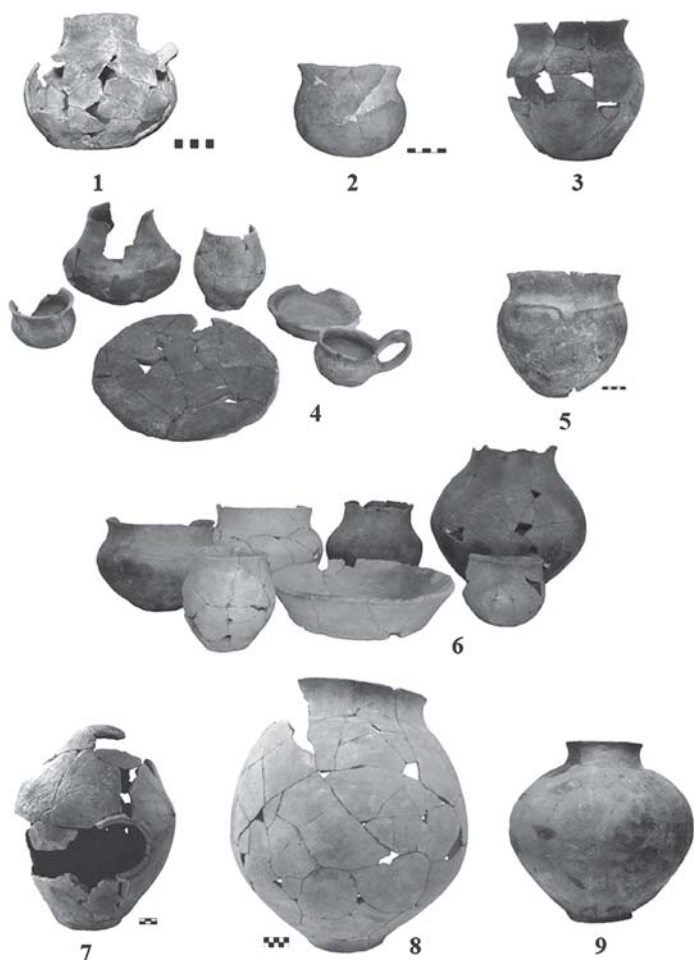

Рисунок 4 – Керамічний посуд

Прибалтики. Зразками такого наслідування (або прямого експорту) є нестандартна посудина, скоріш за все поховальна урна (рис. 4, 7), горщик з горизонтальними ручками (рис. 4, 1), а також ваза з упором, над яким виділяється графіті з оригінальним символом. Графіті нагадує символ лінійного письма «Б». Аналогічні символи зафіксовані на керамічному диску з приміщення № 4 на території «цитаделі». Можливо, дані символи представляють знаки дрібно-вагової системи, яка застосовувалася в крито-мікенській культурі.

В керамічному комплексі відчувається значний вплив культур раннього фракійського гальштату Карпато-Подунав'я та білогрудівсько-чорноліської культури лісостепової зони Середнього Подніпров'я. Окрім кераміки у колекції представлені вироби з глини, що

репрезентовані зооморфною фігуркою, курильницею, дисками с пігментами чорної фарби, прясельцями, дисками с отворами та без, соплами, тощо.

Комплекс металевих виробів (рис. 5) налічує 75 предметів. Це зброя, господарські речі та прикраси: кинджали, ножі, ножі-пилки, шила, рибальські гачки, долото, шпильки, великий клепаний казан, сокири-кельти, наконечник дротика, сережки, фрагмент серпа, браслети, бляшки (гудзики?), пронизки.

Безпосередньо з бронзолivarним виробництвом пов'язані знахідки трьох кам'яних ливарних форм (двостороння для литва бронзового наконечника дротика, псалія з трьома кільцями й великого кільця до кінської вузди, та дві односторонні з негативом кельта та тесла), тигля, сопла та різноманітних відходів виробництва (шлак, невизначні фрагменти металу).

Бронзові предмети майстри городища виготовляли за наступними технологічними схемами: холодне кування вилитої заготовки; неповне холодне кування (300 °С); неповне гаряче кування (400–500 °С); гаряче кування (500–600 °С); кування у передплавильних температурах (700 °С); холодне кування з відпалюванням (500–600, 700 °С); поєднання гарячого і холодного кування. Переважна більшість виробів з Дикого Саду виготовлено за допомогою двох основних технологічних схем – неповного гарячого та гарячого кування.

Майстрами застосовувалися й традиційні ковальські прийоми: витягування, сплюснення, закручування, тощо¹⁷.

Типи виробів та аналіз металу вказує на існування металообробного виробництва; на виготовлення металевих виробів з сировини із Карпатського гірничо-металургійного осередку; на торгівельні контакти жителів городища в північному, західному і східному напрямках. Бронзові ножі й бляшки мають пря-

¹⁷ Горбенко К. В., Гошко Т. Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад / Кирило Горбенко, Тетяна Гошко // Археологія № 1. – Київ, 2010. – С. 97–111.

мі аналогії в матеріалах Карпатського регіону. Типи кельтів репрезентують східний та західний регіони Надчорномор'я. Крім цього в деяких оселях знаходилися ями-пічки, що використовувалися для вторинної обробки металу – переплавлення дрібних предметів, пайки, гарячого кування тощо.

Вироби з каменю представлені понад 250 предметами¹⁸. Сировиною для виготовлення кам'яних виробів слугували вапняки, піщаники, кварцити, гнейси, граніт, кремень, базальт, мрамур тощо. Для обробки кам'яних порід використовувалися спеціальні виробничі прийоми – пікетажна, полірувальна, абразивна техніка та техніка станкового свердління. Відібрані зразки спочатку розколювалися за допомогою спеціальних відбійників та молотів, а потім отримані заготовки доводилися за допомогою вторинної обробки до готового знаряддя (при необхідності використовувалася додаткова техніка – шліфівка леза). При цьому, деякі вироби не потребували вторинної обробки, а саме окремі види лоцил для шкіри та кераміки, абразиви, ковадла та молоточки для ковкі металів.

Кам'яні предмети представлені різними за функціональним призначенням типами. Попередньо їх можна розподілити на три групи: господарські (знаряддя для землеробства, рибальського промислу та ремесла, насамперед ковальського, ткацького та гончарного), зброя та престижні речі, ритуально-культурні предмети.

Серед них виділяються знаряддя для землеробства та обробки зерна (пести, мотики, зернотерки); знаряддя для рибальського промислу (грузила для рибальських сіток, якоря для човнів); ремісничі знаряддя (куранти, розтирачі, пести для обробки зерна, фарби та руди, точильні каміння (абразиви), веретенні блоки, молотки, підставки-ковадла для холодної та гарячої обробки металу, ливарні форми,

Рисунок 5 – Предмети з бронзи, кісток тварин та каміння

збагачувальні плитки для розтирання фарб, пасивні абразиви та дискові скребла для обробки шкір, опорні шарові підшипники для обертаючих пристроїв (свердлильних, токарних) вертикальної дії, гірничорудні знаряддя); зброя та престижні предмети (булави, бойові сокири, ядра для праці, кременевий наконечник стріли, віслообушні сокири); ритуально-культурні предмети (антропоморфні стели та статуетки, фалоси, ритуальна сокира-молот).

Вони дають інформацію про походження джерел сировини (виготовлені з місцевих порід, що видобувалися в долинах річок Південний Буг та Інгул, із порід, поширених в інших регіонах – Південні Карпати, Мала Азія, Середземномор'я). Особливу увагу слід звернути на Середземноморську породу каменю, яка в більш пізній час привозилася в Ольвію як корабельний баласт. Найбільш ймовірно, в тако-

¹⁸ Горбенко К. В. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища дикий Сад / Кирило Горбенко // Науковий вісник Николаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2012. – С. 10–30.

му випадку, зв'язок з Малою Азією, хетською Мілувандою (пізніше, грецьке місто Мілет). Слід зазначити, що майже відсутнє каміння східного походження – Донбас, Кавказ та Урал.

Отже, кам'яні предмети з колекції артефактів городища свідчать про достатньо диференційоване та розвинуте виробництво, зокрема про розвиток землеробства (обробка зернових культур – пшениці, проса, ячменя), розвиток рибальського промислу та судноплавства, розвиток багатопрофільного ремісничого виробництва (гончарство, обробка руди та бронзи, металообробка, ткацтво, обробка кістки, рогу та деревини). Наявність у колекції зброї та престижних предметів свідчать про певне соціальне розшарування серед жителів Дикого Саду та поступове зародження стратифікованого суспільства з інститутом вождів, а ритуально-культові вироби дозволяють констатувати факт наявності розвинутих релігійних уявлень, пов'язаних з різноманітними культурами (культ родючості, культ предків та героїв, тощо) поклонінню богам та формування прошарку жерців.

Вироби з кістки (понад 120 предметів) відносяться до місцевих типів та, найімовірніше, виготовлялися в майстернях городища. Простежено увесь цикл виготовлення: від кістки, рогу-заготівки до готового виробу та визначення застосування даного предмета (псалії, налобник – елементи кінської вузди, «ковзани» – предмети для пересування по льоду, тупики та струги – знаряддя для обробки шкіри, проколки, рукоятки для бронзових шил, лощила з копит, веретені блоки, наконечники стріл, знаряддя для обробки риби тощо).

Вперше знайдений такелажний інструмент – «свайки», пристосування для крутіння канатів. Можливо, принципова схема його виготовлення прийшла до нас із Середземномор'я. Хоча, якщо взяти до уваги ту обставину, що мігранти XIII–XII ст. до н.е. з Середньої і Східної Європи, названі «народами моря», мали свої кораблі, то виготовлення транспортного інструменту цілком могло бути і місцевою традицією. Цей предмет виготовлений з рогу тварини та, найімовірніше, є не робочим, а ритуально-культовим (вотивним) предме-

том. Подібний інструмент, безсумнівно, застосовувався усіма навігаторами ойкумени, але виготовлявся він з твердих порід дерева, і тому не зберігся. Вотивні предмети передбачають певний культ, а такий культ, все-таки, більш характерний для народів, у яких морський промисел є основою життєдіяльності.

Проведений аналіз дозволив виділити основні види ремісничого виробництва за видами діяльності. Одним з основних є обробка кістки, знайдена велика кількість не тільки готових виробів, а й заготівок і виробничого браку. Дуже важливим виробництвом була обробка дерева: знайдено велику кількість кам'яних куль для плоских горизонтальних підшипників, противаг-маховиків для вертикальних токарних верстатів, молоточків-куртантів для обробки металу, можливо, для розтирання фарб. В принципі, подібна реміснича діяльність відома в нашому регіоні і в попередній час (сабатинівська культура), але поява нових типів виробів – псалії, пластини для пасової вуздечки, такелажного інструменту відповідно, передбачає появу інновацій в технологіях виготовлення. Виготовлення псаліїв виникало, безсумнівно, на місцевій основі. Про це свідчить повністю виявлений технологічний ряд: від рогу-заготівки до готового виробу.

Майстерня з настільки повним технологічним процесом поки єдина в усьому Євразійському регіоні. Знахідки подібних псаліїв на просторі від Дунаю до Алтаю дозволяють стверджувати про пріоритет виготовлення подібних виробів в нашому регіоні. Можна також говорити про достатню інтенсивність використання засобів пересування (коней) й про постійний торгівельний потік в регіоні.

Про певні зв'язки свідчать і ряд інших предметів. В першу чергу це камінь малоазійського (Егейського) походження, який потрапив у вигляді баласту в регіон після морських переходів. У цьому ж ряду стоять кістки дельфіна і кісточка сушеного винограду, залишки їжі моряків під час плавання або додатковий предмет торгівлі. Також був привезений череп росомахи, який використовувався у ритуально-культових цілях, можливо, самими мігрантами (мандрівниками, купцями).

З огляду на усі вищевикладені факти, городище Дикий Сад можна охарактеризувати як найбільш яскраве явище серед археологічних пам'яток епохи фінальної бронзи південної України. Безсумнівно, Дикий Сад був важливим стратегічним центром наприкінці II тисячоліття до н.е. в степовій смузі межиріччя Прута і Дона.

По суті, Дикий Сад це єдиний, зі збережених археологічних пам'яток, який можна вважати причорноморським городищем-портом часів легендарної Троянської війни й подальшої історії. Цілком можливо, що городище Дикий Сад виконувало функцію культурно-релігійного та торгово-економічного центру південної частини Східно-європейського регіону.

Окрім цього, матеріали городища вказують на контакти населення нашого регіону з населенням навколишніх територій ойкумени. Увесь комплекс доказів подібних контактів можна сформувати в наступні групи:

- Особливості планування городища (з'єднання місцевих та прийшлих архітектурних традицій, особливо в сфері фортифікації оборонних споруд).
- Змішаний характер керамічного посуду, який має аналогії серед Егейського і Балканського кола культур.
- Керамічний диск та керамічний посуд з символами, що нагадують мікенське письмо «Б» (найзагадковіша знахідка в колекції, можливо прямий імпорт з Егейського світу).
- Кам'яні предмети, виготовлені з малоазійських і центрально-європейських порід, які потрапили на городище внаслідок економічного обміну.
- Наявність в господарських та культових ямах зерен культурного винограду, який в той час не вирощували в нашому регіоні (виноград міг потрапити на територію

городища тільки з регіону нижньої течії р. Дунай).

- Бронзові предмети, виготовлені із сировини західних регіонів (Карпатських і Дунайських).
- Такелажний інструмент для ремонту суден.

Враховуючі існуючу точку зору (О. А. Кривцова-Гракова, О. І. Тереножкін, І. Т. Черняков) генетичної наступності білозерської культури та раннього етапу формування кіммерійців¹⁹, наявність на городищі оборонних споруд, артефактів, що нагадують лінійну писемність мікенського часу стає надзвичайно цікавим фактом, що може опосередковано свідчити на користь правдивості свідчень Гомера щодо історичності кіммерійців саме в Надчорномор'ї (події Троянської війни датуються другою половиною XIII ст. до н. е., а занепад лінійної писемності відносять до XII ст. до н. е. В цьому контексті потрібно згадати, що М. І. Артамонов, наприклад, відносив ранні походи кіммерійців в Малу Азію до XIII ст. до н. е.) та локалізації «поліса людей кіммерійських» – «... Там країна / народ / (δημος) і місто (πολις) чоловіків /людей/ кіммерійських, повсякчас сутінки там і туман ...». Як видно з тексту, у Гомера мова йде саме про країну (народ) і місто кіммерійців. Спираючись на ці слова, цілком можливо стверджувати, що городище Дикий Сад саме може бути тим центром – «градом людей кіммерійських», про який згадує Гомер.

Враховуючи розташування археологічного об'єкту (центр сучасного міста), відкрити площу для експонування (1,0 га) та увесь спектр археологічних показників Дикого Саду, цілком правомірне поставити питання про необхідність збереження його у вигляді муніципального археологічного музею просто неба.

References

1. Cherniakov I. T. (2010). «Dyki Sad», Homer, Herodot, Troia, akheitsi ta kimmeriitsi (komentar odnoho arkheolohichnoho vidkryttia v Ukraini). *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17. (pp.116–122). Kyiv. [In Ukrainian].

2. Evans A.J. (1952). *Scripta Minoa*. The written documents of Minoan Crete. *With special reference to the archives of Knossos*. Oxford. [in English].

3. Gorbenco K. V. (2014). *Topografija i struktura gorodischa Dikij Sad*. Problemy istorii i arheologii

¹⁹ Черняков І. Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) /Іван Черняков// Праці центру пам'ятокзнавства, № 17. – Київ, 2010. – С. 116–122.

Ukrainy: *Materialy IX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii*. (p. 13). Har'kov. [In Russian].

4. Gorbenko K. V. (2016). Osnovnye aspekty material'noj kul'tury gorodischa Dikij Sad. «*Eminak*»: *naukovij schokvartal'nik*, 2016, 4 (16), 19–32. *Spetsvipusk: Forum Olbicum I. Pam'jati V.V. Krapivinoi*. [In Russian].

5. Gorbenko K. V. (2017). Nachal'nyj `etap arheologicheskikh issledovanij gorodischa Dikij Sad. «*Eminak*»: *naukovij schokvartal'nik*, 2017, 3 (19), 9–25. [In Russian].

6. Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. (2009). The «Dykyi Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). *Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies* 14, 374–389. Poznan. [in English].

7. Harkusha S. T. (2003). T. Kaminskyi – arkheoloh, kraieznavec, tvorcha osobystist, liudyna trahichnoi doli. *Kraieznavchyi almanakh*, 2. (pp. 72–73). Mykolaiv. [In Ukrainian].

8. Horbenko K. V. (2006). Osnovni rezultaty piatnadtsiatyrichnykh arkheolohichnykh doslidzhen stepovoho horodyshcha doby finalnoi bronzy «Dykyi Sad». *Naukovi pratsi MDHU: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky*. (52. (39), 87–92. [In Ukrainian].

9. Horbenko K. V. (2012). Kamiani predmety z kolektsii artefaktiv horodyshcha dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O.Sukhomlynskoho. Zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky*, (3.33), 10–30. [In Ukrainian].

10. Horbenko K. V. (2013). Lazar Moiseiovych Slavin ta pochatok rozkopok horodyshcha Dykyi Sad. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria: Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 2. (pp. 83–95). Mykolaiv. [In Ukrainian].

11. Horbenko K. V., Hoshko T. Yu. (2010). Metalevi vyroby z poselennia Dykyi Sad. *Arkheolohiia: naukovyj zurnal*, 2010, 1, 97–111. [In Ukrainian].

12. Horbenko K.V., Kozlenko R.O. (2014). Symvoly liniinoi pysemnosti B z kolektsii materialnykh predmetiv horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky : zbirnyk naukovykh prats*, (3.38 (110), 7 – 12. [In Ukrainian].

13. Horbenko K.V., Pashkevych H.O. (2010). Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi schokvartal'nyk «Eminak»*, 2010, 1–4 (5), 5–19. [In Ukrainian].

14. László A. (2012). Troy and the lower Danube region at the end of the Bronze age. *Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth-History-Science*. (pp. 50–60). Athens. [in English].

15. Otroschenko V. (1998). Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. (pp. 353–360). Rahden/Westf [In German].

16. Poup M. (1976). Linejnoe pis'mo A i problema `egejskoj pis'mennosti. *Tajny drevnih pis'men. Problemy deshifrovki*. (pp. 85–96). Moskva. [In Russian].

17. Sharafutdinova `E. S. (1991). Pamjatniki kontsa `epohi pozdnej bronzy v Nizhnem Donu i Stepnom Prikuban'e. *SA*, 1991, 1, 184–196. [In Russian].

18. Vanchugov V. P. (1990). Belozerskaja kul'tura v Severo-Zapadnom Prichernomor'e. Problema formirovanija belozerskoj kul'tury. (pp. 138–141). Kiev [In Russian].

19. Zdanovich G.B., Batanina I.M. (1995). «Strana gorodov» – ukreplennye poselenija `epohi pozdnej bronzy XVIII-XVII vv. do n.`e. na Juzhnom Urale. *Arkaim: Issledovanija. Poiski. Otkrytija*. (pp. 54–62). Cheljabinsk. [In Russian].